
КУЛЬТУРА І ГОСПОДАРСТВО В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

ЛАКТИОНОВ Андрій Олександрович, аспірант кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Розкривається модель відносин сфер культури і господарства у контексті розвитку, відповідно до якої імпульси розвитку, зароджуючись в сфері культури, попадають до сфери господарства, де проходять "природний відбір", і потім, повертаючись, трансформують сферу культури і замикають виток спіралі. Вводиться поняття "триваючого зазору", як напруги, що постійно існує між соціокультурними основами і господарством, а також обґрунтовується висновок про існування його оптимальних для розвитку величин. Пропонується визначення глобалізації, як процесу трансформації світу в єдиний системний організм, частини якого знаходяться в принципово гетерархічних відносинах впливу одна на одну і на систему в цілому. Гетерархічному процесу глобалізації протиставляється співіснуючий з нею в часі і просторі процес неоімперіалізації. Транзитивні суспільства об'єктивно змушені відповідати на виклики, що їх формують обидва вищевказані процеси, - неоімперіалістичний примус до вбудовування в ієрархію, глобалізаційний попит на унікальність. Як фактор, що оптимізує величину "триваючого зазору", пропонується схильність суспільства до генерування "нового знання". Одночасно, цей фактор підвищує потенціал відповіді на виклики глобалізації.

Метою дослідження, результати якого коротко викладені в даній роботі, були шляхи і результати впливу соціокультурних факторів на економічний розвиток транзитивних країн в умовах глобалізації. Об'єктом дослідження відповідно до поставленої мети є транзитивні держави на шляху інтеграції у глобальне господарство, а предметом - роль і місце соціокультурних факторів в економічному розвитку транзитивних країн в умовах глобалізації. Завданнями дослідження стали, по-перше, створення теоретичної структурно-функціональної моделі взаємин соціокультурної й економічної сфер, що верифікується шляхом введення до аналізу специфіки розвитку окремих соціумів в минулому і в умовах сучасності. По-друге, визначення категоріального простору глобалізації, її відмінних якісних характеристик, і виходячи з цього, створення теоретичної моделі впливу глобальних процесів на національну державу. По-третє, шляхом синтезу двох моделей було визначено оптимальні шляхи інтеграції транзитивних суспільств у глобальне господарство.

I. "Триваючий зазір" між культурою і господарством у контексті розвитку

На наш погляд, проблема впливу соціокультурних факторів на економічні відносини актуалізується в науковому дискурсі в той момент, коли сам цей вплив стає проблемою. (Дуже можливо, що, скажімо, Аристотелю показала б трохи банальним заява Даніеля Етунга-Мангеле про те, що "культура - це мати, а інститути [тобто, правила гри] - її діти" [5, с. 29]). Як відомо, класична економічна теорія з її Номо економікус, поведінка якого визначається винятково економічними складовими, фактично відкидає культуру за непотрібністю, а тим самим одночасно робить "витагнення" її на світло науково привабливим і актуальним. Мабуть, одним з перших, хто яскраво і переконливо це зробив,

був Макс Вебер, який показав значення протестантської трудової етики для становлення капіталізму в західних країнах. Надалі, протягом ХХ століття дослідження ролі і місця соціокультурних факторів в економіці постійно рухалося по спадній від макро- до мікрорівня, виробляючи такі все більш витончені інструменти аналізу, як, наприклад, концепції соціального укорінення і соціального капіталу (К. Полан'ї, М. Грановеттер, Дж. Коулман та ін.). Нарешті, 90-і роки минулого століття, що принесли із собою глобалізацію, розпад Радянського Союзу і неоліберальну ідеологію, знову додали актуальності проблематиці культури і підняли її вже на метарівень. Незважаючи на величезу кількість робіт представників як західної (І. Валлерстайн, М. Портер, Дж. Сакс, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, Дж. Хелд та ін.), так і пострадянської (А. Ахієзер, Ю. Васильчук, Г. Задорожний, І. Іонов, В. Радаєв, М. Чешков та ін.) науки, що звернули свою увагу на дану дослідницьку область, міра розробленості проблеми є такою, що дозволяє пропонувати нові погляди і підходи.

Як справедливо помітив Л. Харрісон, культура "...знаходиться в заплутаних причинно-наслідкових відносинах з такими явищами, як політика, суспільні інститути, економічний розвиток" [5, с. 34]. Очевидно, що "розплутування" цих зв'язків є а ріогі завданням надскладним, тому відразу звуємо предмет свого аналізу. Так, під соціокультурою ми розуміємо поділювані спільнотою людей змісти, цінності, норми і символи, а економіку розглядаємо насамперед, як господарські інститути й відносини. Відправною для нас є теза про взаємовплив культури і господарства - такий, при якому і господарські відносини впливають на світогляд, цінності та ідеї, і різні аспекти культури формують господарські інститути і процеси.

Таким чином, при дослідженні соціума у статиці, спостерігаємо обопільну потенцію культурної і господарської сфер впливати одна на одну. При цьому, сам вплив означає зміну, а зміна означає необхідність включення в аналіз часової складової. "З погляду сучасної науки, час - не є нейтральним, він є найважливішою умовою і характеристикою процесів, що розгортаються. Наприклад, у біології час виступає як регулятор діяльності живих організмів (біологічні ритми). Можна припустити, що час настільки ж активний у різних соціальних процесах, чи йде мова про економіку, політику, культуру" [3, с. 33]. М. Уайт указав на те, що "...соціальні структури найчастіше представляють як антиподи часових послідовностей - чи, принаймні, як щось, що не має прямого відношення до деталей і нюансів розвитку останніх. Однак соціальний час, ...навпроти, слід розглядати як частину структури" [15, с. 77]. Вводячи в поле аналізу категорію часу, ми впритул підходимо до проблем розвитку, вихідною категорією якого, за М.А. Чешковим, є іманентна людині потреба і здатність до створення якісно нових форм буття і свідомості [9]. Спираючись на цей постулат, можна зробити висновок про те, що у взаєминах культури і господарства первинний імпульс розвитку народжується в соціокультурній сфері.

Наша гіпотеза полягає в наступному. З'являючись у соціокультурній сфері, різні імпульси змін (розвитку) не є загальними на соціетальному рівні, тому що вони різні за змістом і спрямованістю. Відзначимо також, слідом за М.А. Чешковим, що такі імпульси можуть носити як творчий, так і руйнівний характер [там само]. Усі вони так чи інакше впливають на господарські відносини, але тільки окремі з них, чи їхні кластери, набувають якості перетворюючих, одержують право на життя й оформляються інституціонально. І далі, вже в новій якості, впливають на сферу культури, здобуваючи загальний соціальний характер, і в такий спосіб замикають виток спіралі. Схематично цей рух можна представити наступним категоріальним рядом: "існуюча культура" > "інноваційна культура" > "існуюче господарство" > "інноваційне господарство" > "існуюча культура"¹.

Відразу обмовимося, що ми не задавалися питанням про якісні характеристики такого своєрідного "природного відбору", здійснюваного в нашій моделі в сфері господарських відносин. Історія свідчить, що вибір шляху далеко не завжди буває правильним, але коли незабаром такий вибір зроблено, постає питання, наскільки швидким і успішним буде рух цим шляхом. На наш погляд, така успішність може залежати від міри відповідності такому

вибору сфери культури, для визначення якої ми і вводимо поняття “триваючого зазору”, як напруги, що постійно існує між соціокультурними засадами і господарством.

Можна припустити, що для будь-якої господарської системи, що знаходиться в стані розвитку, існує “ідеальний” стан соціокультурної сфери, при якому цей розвиток буде оптимальним. Спіралевидний (а не круговий) характер руху імпульсу змін, а також той факт, що і культура, і господарство можуть незалежно одне від одного змінюватися під впливом ендогенних і екзогенних факторів, визначають іманентність невідповідності системі, тобто існування “триваючого зазору” і нерівність його нулю. У той же час можна зробити припущення про існування оптимальних для розвитку значень “триваючого зазору”.

В економічних категоріях величина “триваючого зазору” може бути визначена в термінах неoderжаної вигоди, тобто як різниця між реальним рівнем добробуту спільноти людей і тим, яким він міг би бути при “ідеальному” стані соціокультурної і - відповідно їй - господарської сфери. У хронологічних термінах ця величина визначається як час, що знадобився б для еволюційної (тобто заданої попередньою динамікою) зміни соціокультурної сфери до “ідеального” стану.

Дозволимо собі удатися до біологічної метафори і представити соціо-економічну систему як гусеницю, вектором руху якої є розвиток, задньою частиною - культура, передньою - господарство. Передня частина нашої гусениці постійно одночасно і підштовхується вперед задньою частиною, і тягне її за собою; а “триваючий зазор” при цьому - напруга (відстань) між двома цими частинами.

Ясно віддаючи собі звіт у достатній обмеженості такого запропонованого нами монокаузального інструментарію для пояснення всього комплексу питань, пов'язаних з економічним розвитком, ми, проте, спробуємо скористатися ним при емпіричному аналізі досвіду розвитку окремих держав.

У 1930-х роках Японія зустріла хвилю модернізації із “соціокультурним багажем” - високим рівнем грамотності населення, традиціями ефективного управління, трудової етики і самодисципліни, а також почуттям національної ідентичності і переваги. Це іманентне почуття власного достоїнства загальнонаціонального рівня обумовлювало відношення японців до свого відставання від країн Заходу, як до тимчасового явища, і одночасно стимулювало їхнє прагнення переймати знання у всіх його іпостасях. При цьому, не обмежившись запозиченням технологій, японські лідери чуйно уловили і усвідомили критичну важливість ідеології для забезпечення розвитку. У країні, що не мала стійких релігійних традицій, державі удалося утілити власну версію веберівської протестантської етики - виховати у підданих почуття найглибшого боргу перед імператором і країною і ув'язати це почуття з працею, дисципліною та аскезою [5, с. 44-50]. Все це уможливило так зване “японське економічне чудо” - один з найбільш вдалих прикладів розвитку, заснованого на інверсії - тобто, за А.С. Ахієзером, засвоєнні і розвитку існуючого знання [1]. У запропонованій нами термінології в цьому випадку можна говорити про близьке до оптимального значення “триваючого зазору” на старті реформування японської економіки.

Однак по вичерпанні модернізаційного потенціалу в 1980-х рр. в японській економіці наступив період стагнації. Такі соціокультурні засади, що принесли в минулому користь, як, наприклад, схильність до заощаджень і довічної зайнятості, почали гальмувати економічний розвиток. Соціокультурні засади, що були підмогою в епоху Модерну, в умовах постмодерну виявилися баластом, а їхня зміна відбувалася занадто повільно. Японська “гусениця”, зробивши ривок уперед передньою “господарською” половиною, занадто сильно розтяглася і тепер змушена підтягувати задню “соціокультурну” частину.

Ще одним прикладом реалізації запропонованої моделі може служити Радянський Союз 1970-80-х років. Суспільство, що задовольнило первинні потреби забезпечення безпеки і самовідтворення, все більш явно формувало соціокультурний запит на розширене споживання і ринкові відносини. У сфері економіки цей імпульс із причин ідеологічних обмежень, закладених у самі основи державного устрою, видозмінив господарські відносини тільки у певній їх частині, розцвітивши так званий “чорний ринок”, і назад - до

соціокультурної сфери - теж повернувся частково. У підсумку одна (помітна) частина суспільства почала жити в умовах примітивних ринкових відносин, інша (більша) - залишилася в рамках авторитарного соціалізму. У розвиток метафори приходиться відзначити, що в цьому випадку передня – “господарська” - половина нашої “гусениці” розірвалася на дві частини, одна з яких виявилася попереду, а інша залишилася позаду “соціокультурної” частини. (Приводячи такі, практично вже анатомічні, зарисовки, нам залишається тільки призвати в адвокати М.А. Чешкова, який писав, що “...метафоричність сама собою не є перешкодою раціональності, а може бути і стимулятором такої, і способом переносу категорії логічного типу з однієї області знання в іншу” [10, с. 123]).

Приведені тут елементи теоретичного й емпіричного аналізу дозволяють зробити первинний *висновок* про можливість використання запропонованої нами концепції “*триваючого зазору*” між культурою і господарством для аналізу широкого кола питань у сфері проблем економічного розвитку, соціальної економіки та інституціональної економіки. Також емпірично підтвердилося припущення про існування *оптимальних* величин “триваючого зазору”.

У моделі ми розглядали замкнутий соціум, у якому імпульси змін рухалися по спіралі від сфери культури до сфери господарства і назад. Як ми вже відзначали, ці імпульси можуть носити як ендегенний, так і екзогенний характер, і для подальшого аналізу нам необхідно помістити нашу модель у казан реального зовнішнього світу, що, мабуть, ще ніколи в історії не кипів так бурхливо, як зараз.

II. Гетерархічне розуміння глобалізації

Визнання того, що глобалізація є найбільш значимим явищем останніх десятиліть, вже давно стало “загальним місцем” у суспільних науках, а це поняття найчастіше вже використовується просто як синонім сучасності. В.Б. Кувалдін звертає увагу на те, що “модність глобалізаційної проблематики створює сильнетло перешкод, що заважає спокійній роботі думки. У дійсності йдеться про фундаментальні проблеми, серйозне вивчення яких тільки починається. Воно обіцяє вивести нас на новий рівень розуміння сьогодення, майбутнього і... минулого” [3, с. 41].

Глобалізація являє собою теоретичний конструкт, створений на основі філософського, теоретичного й емпіричного пізнання світу. Поняття “глобалізація” в силу того, що воно привертає увагу представників різних сфер наукового знання, набуло неконтрольованої багатозначності, але так до наших днів і не знайшло загальноприйнятого, інваріативного змісту. “Глобалізація” певним чином перетворилася на назву для різних явищ і в багатьох випадках використовується як рятівний засіб, свого роду лінгвістичний посередник у вирішенні цілого ряду проблем, здобуваючи різноманітні значення. “Глобалізацію виявилось важко визначити концептуально і показати емпірично”, - визнає М. Веллінга [14, с. 4].

Теоретизування з приводу процесу глобалізації неможливо без того, щоб відсторонитися від відволікаючих “очевидностей”; необхідно виявити суть і джерела цього явища, осмислити дійсні перспективи його розвитку. А це означає, що за “деревами” численних вражень, оцінок і реалій потрібно побачити “ліс” - зміст і суть процесу глобалізації. І для цього неминуче потрібно визначитися, який саме зміст ми вкладаємо в це поняття, який воно має категоріальний простір і де пролягають межі його застосування.

На наш погляд, не цілком аналітично “дбайливими” є заяви про принципову неможливість дати визначення глобалізації через її понад-складність і багатогранність, чи твердження, що глобалізація є просто “...метафорою, що придумана для з'ясування змісту і розуміння природи сучасного капіталізму” [8, с. 9]. Завдання визначення й обмеження категоріального простору поняття глобалізації є одночасно і простим, і складним. Така подвійність обумовлена одними й тими ж причинами - безпрецедентними масштабами і багатомірністю проявів глобалізаційних процесів і одночасно відсутністю дотепер якого-

небудь “канонізованого” їхнього визначення. У таких сприятливих умовах ми, слідом за багатьма дослідниками, зробимо скромну спробу дати власне визначення поняттю “глобалізація”.

Для цього, починаючи у певному сенсі “з кінця”, ми, у першу чергу, звернемося до дискусії з приводу того, коли почалася глобалізація, і до історії глобалізаційних питань взагалі.

Мабуть, ідея єдності людського буття є іманентною людству і свідченням тому може служити той факт, що вона була сформульована більше двох тисячоріч назад у різних куточках Земної кулі першими грецькими філософами, іудейськими пророками в Ізраїлі, конфуціанцями і даосістами в Китаї, буддистами і джайністами в Індії. Підкреслимо, що вона була, на наш погляд, саме сформульована, а не вигадана. Архетип того, що колись усі люди були однією єдиною родиною, закладений у колективній пам'яті людства. Майже у всіх священних текстах світових релігій згадується про катастрофу всесвітнього масштабу (всесвітній потоп), а також про “золотий час”, коли всі люди говорили на одній мові (до Вавилонської вежі). А поділ людства, виникнення безлічі різних культур практично у всіх міфологічних системах визначається як безумовне зло. Один раз розділене, людство споконвічно прагнуло з'єднатися, зблизитися знову, і перші спроби цього, що їх можна назвати першими “хвилями глобалізації”, почали з'являтися, як тільки кількість народонаселення і технології досягли достатнього рівня.

Найбільш сміливі дослідники ведуть відлік глобалізації від виникнення перших рабовласницьких і ранньофеодальних імперій Стародавності. Так, А. Френк і Б. Джіллз стверджують, що “...існування такої ж точно світової системи, у якій ми живемо зараз, нараховує як мінімум п'ять тисячоріч” [Цит. за 12, с. 1]. В.Ф. Галецький пов'язує перші глобалізаційні спроби з початком “осьового часу”, тобто приблизно з 1500 р. до Р.Х., коли “...різко зріс і став високоінтенсивним культурний обмін між народами” [7, с. 38]. Наймогутнішими глобалізаційними хвилями були завоювання Олександра Македонського та експансія Римської імперії. Певною мірою справедливим є твердження, що “якби історичні обставини розвивалися по-іншому, і Римська імперія змогла б поширити свою владу на країни Азії, які залишилися поза її контролем, то можна було б говорити про повну глобалізацію Земної кулі ще до настання нашої ери” [7, с. 40].

У Темні століття, що прийшли після падіння Римської імперії, накочувалися і відступали, але не зникали безвісти, чергові хвилі глобалізації. Невдачею завершилася арабська спроба глобалізації на основі халіфату й ісламської філософії. З цього приводу М.М. Моїсєєв писав, що “...це не Карл Мартел розбив при Пуат'є арабів, що переступили Піреней, а Європа відмовилася слідувати тій формі єдинобожжя, що затверджувала шариат і верховенство завітів Пророка над усіма світськими справами” [6]. Не відбулася глобалізація на основі рах Mongolica, яку Дж. Абу-Лугод описує як “економіку, засновану на інтернаціональній торгівлі, що поширилася на всьому просторі від північно-східної Європи до Китаю” [Цит. за 12, с. 2]. Не досягли своєї мети і глобалістські “Хрестові походи”, а також боязкі спроби Китаю в XV в. і Оттоманської імперії. Темні століття не принесли глобалізації, але принесли Відродження і з ним - пасіонарну фаустівську культуру, у якій був закладений потенціал усього подальшого розвитку глобалізаційних процесів.

Багато дослідників схильні пов'язувати початок “справжньої глобалізації” з ерою Великих географічних відкриттів. “Великим вибухом” глобалізації називають 1492 рік, коли Христофор Колумб наштовхнувся на Америку в пошуках пряностей, і 1498 рік, коли Васко де Гама завершив подорож навколо Африки, позбавивши арабських і венеціанських купців монопольної ренти, - події, що ознаменували початок “по-справжньому глобальної епохи світової історії” [11, с. 768-769]. Незважаючи на своє незаперечне величезне значення в розвитку людства, з економічної точки зору ці події не зробили значного впливу на слабко інтегровані світові господарства. У полі дослідницької уваги залишається той факт, що до початку XIX ст. міжнародна торгівля характеризувалася практично абсолютною перевагою

товарів розкоші і так званих неконкурентних товарів, і тому мала дуже слабкий вплив на життя і господарську діяльність більшості людей [12, с. 5-6].

Поштовхом до наступного етапу розвитку глобалізаційних процесів стала транспортна революція XIX ст., у ході якої завдяки появі пароплавів, залізниць і відкриттю Суецького каналу транспортні витрати були зменшені на порядок. Необхідно відзначити, що зміни не обмежувалися вже тільки атлантичною економікою. Так, наприклад, у вартості рису, що поставляється з Рангуна в Європу транспортні витрати знизилися з 73,8% до 18,1%. Різниця у вартості бавовни знизилася між Великобританією й Індією з 57% у 1873 р. до 20% у 1913 р., а між Великобританією і США за той же період - з 14% практично до нуля [12, с. 15, 18]. Цивілізований світ став більш близьким і однорідним. На підставі зіставлення таких економічних показників, як світова торгівля, вивіз капіталу й ін., К. О'Рурке і Дж. Уільямсон доходять висновку, що на початку XX століття *світ був глобалізований, цілісний і однорідний у ступені, порівняній з його сучасним станом* [13, с. 2, 5]. Однак, слідом за злетом рівня глобалізації наступив закономірний спад. В усьому світі почала проводитись політика протекціонізму, багато країн обмежили імміграцію. Ця хвиля глобалізації спала під вагою вкладених у неї протиріч і була звернена назад діями сторін, що відчували себе обділеними [13, с. 287]. Положення довершили Перша світова війна, революція в Росії і Велика депресія.

Подальший плин історії в XX столітті з'являється як "грандіозне зіткнення різних глобалізаційних проектів - колоніального, фашистського, комуністичного, ліберального, фундаменталістського. Людство прагнуло влаштуватися всесвітньо, але розуміло (і розуміє!) це по-різному" [3, с. 41]. В даний момент ми є свідками домінування лібералістського проекту, відповідно до якого "...глобалізація означає поширення капіталізму вільного ринку практично на увесь світ. Глобалізація має власний набір економічних правил, що базуються на відкритті, дерегуляції і приватизації національних економік..." [Цит. за 8, с. 9-10]. Однак з погляду проведеного стиснутого історичного аналізу лібералістський проект залишається всього лише таким - не більш і не менш, і те, що на сьогоднішній момент він виявився найбільш життєздатним, ще не означає кінця історії, як поспішив це проголосити Ф. Фукуяма.

Історіософія глобалізаційних процесів показує, що дуже велика частина зі спектра явищ, що спостерігаються нами сьогодні, які зв'язуються чи ототожнюються з глобалізацією, або вже мали місце раніш, або беруть свій початок як мінімум сторіччя назад. Залишається відкритим питання про те, чому ж саме в 90-х роках минулого століття поняття "глобалізації" зайняло, можливо, центральне місце в науковому дискурсі, придбало якість егалітарності, а "глобалізаційна рефлексія" стала масовим культурним феноменом. Користаючись тим, що, як вже говорилося вище, *загальноприйняте* визначення глобалізації дотепер ще не з'явилося, ми робимо припущення про те, що перераховані якості "глобалізації" є аргументом на користь того, що відлік її починається саме тоді, коли вона ці якості і здобуває. Іншими словами, *"глобалізація" народжується тоді, коли про неї починають говорити*. А раз так, то для того, щоб запропонувати власне визначення цього явища, нам необхідно вичленити те *унікальне*, що відрізняє "глобалізацію" від попередніх її процесів.

Необхідно відзначити, що таке розрізнення з самого початку зумовлює серйозні *методологічні труднощі*. Очевидно, що відрізнити події і явища, що відносяться до "глобалізації" від подій, що належать до попереднього історичного циклу, можливо тільки приблизно, часто інтуїтивно. Природно, укласти різноманітні, розрізнені події в єдину морфологічну структуру під назвою "глобалізація" аж ніяк не просто. Не допоможе справі і "хронометражний" підхід, адже в рамках того самого астрономічного часу зараз сусідять явища, що відносяться як до "глобалізації", так і до попередньої їй фази. Необхідний аналіз, заснований на деяких сутнісних визначеннях і змістовних критеріях. І тут, після того, як ми почали "з кінця", нам необхідно повернутися "на початок".

Якщо звернутися до етимології слова "глобалізація", то ми побачимо, що в чистому виді воно означає "трансформацію в глобус, кулясту фігуру". М.В. Ільїн приводить дуже

цікавий аналіз робіт П. Тейяра де Шардена, який у своїх працях використовував подібні образи. Його вираження – “скручування” (*l'engoulement*), “згортання на себе” (*reploiement sur lui-meme*), “світ, що згорнувся” (*un monde qui s'engoule*) - можуть бути інтерпретовані як образи глобалізаційних процесів і явищ [Цит. за 3, с. 196-197].

М.В. Ільїн пише: “У працях і в мові П.Тейяра де Шардена сферична образність сусідить із площинною і лінійною. Це далеко не випадково. Різна “геометрія” знаходить свої відповідності у формах розвитку. Архаїка живе в лінійному, одновимірному континуумі розвитку. Її принципом є відтворення станів, передзавданих завітами предків або їхніми еквівалентами, одного за іншим - уздовж стихійно виникаючої в такий спосіб з цих крапок траєкторії. Традиційні уклади пов'язані з формуванням двовірних площин історичного маневрування, де домінуючий імперський центр цивілізує всю іншу варварську периферію. Сучасність в ідеалі є утворення сферичного простору, де жодна крапка не може бути постійним центром, але кожна здатна в тому чи іншому відношенні, протягом того чи іншого часу виступати в ролі еквівалента центра для всіх інших” [3, с. 197].

Тут ми впритул підходимо до відповіді на поставлене нами питання про унікальні сутнісні характеристики глобалізації. Саме 90-і роки ХХ століття принесли із собою революційний прорив у розвитку інформаційних технологій, катастрофу біполярної геополітичної системи світоустрою і поширення постмодерністської філософії й етики. Ці три явища всесвітньо-історичного масштабу привели до ряду важливих наслідків. З одного боку, був запущений механізм руйнування чи знецінювання відносин існуючих раніше ієрархічних систем між суб'єктами світового співтовариства на всіх рівнях - національними державами, транснаціональними і внутрішніми господарчими суб'єктами, соціальними утвореннями й окремими індивідами. З іншого боку, різко збільшилися можливості вибудовування нових глобальних ланцюжків політичних, економічних і культурних взаємин вже на принципово іншій - *гетерархічній* основі. Виникла унікальна, що не знала аналогів у світовій історії, ситуація, коли будь-який суб'єкт глобального співтовариства потенційно володіє стосовно цілого й окремих його частин можливістю впливу чи *регулятивною функцією*. Відштовхуючись від теоретичних конструктів Г.-Г. Гегеля, ми можемо охарактеризувати це гетерархічними відносинами між різними суб'єктами системи або *рівністю частини цілому*. Саме ці характеристики, на наш погляд, є тим унікальним, що відрізняє глобалізацію від якісно передуючих їй процесів і явищ.

Таким чином, у нашому розумінні *глобалізація - це процес трансформації світу в єдиний системний організм, частини якого знаходяться в принципово гетерархічних відносинах впливу одна на одну і на систему в цілому*. Природно, ми усвідомлюємо те, що таке визначення не може претендувати на всю повноту опису явища глобалізації. Відповідно до методології системного підходу, якої ми дотримуємось в даній роботі, саме існування остаточної дефініції процесу або системи, що розвивається за внутрішніми, закладеними у ній законами, неможливо. Будь-яке визначення такої системи може лише прагнути до повноти опису, але досягти її не може *a priori*. Втім, визначення дає нам певну “точку опори”, спираючись на яку можна з більшою впевненістю рухатися по предметному полю аналізу.

Гетерархічне розуміння глобалізації вступає в протиріччя із таким, що рідко артикулюється, але дуже розповсюдженим спрощеним уявленням про те, що глобалізація багато в чому еквівалента сучасності. За допомогою такого пропонуваного теоретичного інструмента виробляється свого роду “відсікання зайвого”. Крім того, ставиться під питання розповсюджене судження про те, що глобалізація є домінуючою тенденцією сучасності. Ми вважаємо, що в даний момент ми є свідками не одного, а *двох домінуючих процесів*, що співіснують у часі і просторі і знаходяться один з одним у складних динамічних відносинах.

Глобалізація - один з цих процесів, другий, більш пізній, на часовій шкалі - характеризується, як ми вже сказали, вибудовуванням *гетерархічної* системи відносин між різними суб'єктами світу-системи. З ним сусідить і йому передуює процес утворення *ієрархічної* системи відносин - процес, якому ми дамо умовне ім'я “*неоімперіалізація*”.

Лідером і провідником останнього процесу є в даний момент єдина супердержава, що прагне шляхом політичного, військового, економічного і культурного підпорядкування собі акторів по усьому світі забезпечити довгострокове домінування і процвітання.

Відзначимо, що вважати верхівкою неоімперіальної ієрархічної піраміди національну державу, навіть супердержаву, можна лише з істотними застереженнями. Скоріше, верхній поверх цієї піраміди займає співтовариство суб'єктів глобальної військово-політичної і економічної влади. В.Ф. Галецький називає цей феномен “транссистемним інтегративним шаром”, порівнюючи його відношення до іншого світу з відношенням метрополії до колоній, з тим застереженням, що така метрополія виражена не територіально, а інституціонально і соціально [7, с. 35-132]. Характерно, що для цього співтовариства держава як інститут являє собою, з одного боку, інструмент досягнення цілей, з іншого боку, джерело певної обмеженості в діях.

Прояви двох процесів, що розвиваються в одному часі й одному просторі, досить важко класифікувати, як такі, що відносяться до першого чи другого. Так, рух антиглобалістів, за своєю ідеологією спрямований проти неоімперіалізму, за суттю є породженням і проявом глобалізації. Як не дивно, антиглобалізм являє собою переконливий приклад гетерархічних глобальних відносин, коли периферія впливає на центр. Іншим прикладом можуть послужити трагічні події 11 вересня 2001 р. і глобальна війна з тероризмом. З одного боку, ці явища можна розглядати в логіці неоімперіалізації як механізм підвищення жорсткості ієрархічних відносин і включення до них нових об'єктів. З іншого боку, це також приклад того, коли, у термінах П. Тейяра де Шардена, маленька крапка “згортає на себе” увесь інший світ і стає у певному відношенні центром.

Ще одним важливим, на наш погляд, аспектом дослідницької роботи є те, що кризь призму гетерархічного розуміння глобалізації, в іншому ракурсі постає проблема виміру так званого “рівня глобалізації” чи ступеня утягненості національної держави до глобалізаційних процесів. Незважаючи на те, що однією з характерних рис глобалізації є зростаючий взаємовплив і взаємозалежність різних акторів світового співтовариства, у наявних роботах з дослідження “рівня глобалізації” приставка “взаємо-” зазвичай не наповнюється реальним змістом. Міра утягненості до глобалізації визначається, в основному, на базі таких показників, як обсяги інтернаціональних потоків товарів, капіталів, людей і інформації. Ми пропонуємо підхід, відповідно до якого “рівень глобалізації” має розраховуватися на основі кількісних і якісних показників, по-перше, впливу держави на інші держави і, по-друге, що важливо, схильності держави до впливу ззовні.

Як уявляється, запропонована концепція глобалізації, як процесу становлення гетерархічних глобальних взаємин, обумовлює цілий спектр актуальних наукових завдань, таких як розробка типології глобалізаційних і неоімперіалістичних проявів, розробка методології виміру “рівня глобалізації”, поповнення прогностичного методологічного арсеналу і багато інших. Ці завдання являють собою перспективи подальших досліджень. На наш погляд, одним з найбільш перспективних підходів до осмислення проблематики гетерархічної глобалізації є гуманітарний взагалі, і соціокультурний зокрема. Як писав Г. Гівішвілі, “буття Природи визначається як безупинна зміна окремих її частин... при незмінному цілому... При цьому взаємини динамічних частин і статичного цілого здійснюються за допомогою найбільш складно організованої форми матерії – людини” [2, с. 85].

Запропонована гіпотеза про процеси глобалізації і неоімперіалізації дозволяє подивитися під новим кутом на актуальні проблеми інтеграції транзитивних суспільств до глобального господарства.

III. Висновки для пострадянських держав

Відповідно до запропонованої нами першої моделі розвиток (трансформація) держави зумовлений іманентною людині потребою у створенні якісно нових форм буття і свідомості. Імпульси розвитку, зароджуючись у сфері культури, попадають у сферу господарства, де проходять “природний відбір”, і потім трансформують сферу культури, виводячи її на новий рівень. Ці імпульси можуть бути викликані чинниками як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. У термінах Арнольда Дж. Тойнбі цей процес може бути охарактеризований формулою “виклик – і – відповідь”, а “триваючий зазір” у цьому випадку - пошук інноваційного вирішення існуючої проблеми, подальшої його дифузії та інституціонального оформлення - ховається за літерою “і”.

У сучасних умовах для будь-якої держави у світі, природним чином, все більшого значення набувають зовнішні “виклики” - виклики неоімперіалізації і глобалізації. Принципова відмінність між цими двома типами викликів полягає в тому, що відповідь на виклик глобалізації припускає можливість впливу цієї відповіддю на саму глобалізаційну структуру, і тим самим зміни виклику. Ієрархічна структура неоімперіалізму такої альтернативи в собі не несе; до викликів такого типу можна пристосовуватися, відкидати їх, ігнорувати, але сама ідеологія виклику залишиться незмінною. Іншими словами, глобалізація “відкрита для діалогу”, неоімперіалізм - ні.

Виклик неоімперіалізму - це наполегливе запрошення зайняти своє місце в ієрархічній піраміді і взяти участь у перерозподілі повноважень і ресурсів всередині цієї системи. Виклик глобалізації - це *попит на унікальність*, на потенціал стати одним з множини центрів гетерархічної структури, “закрутити світ навколо себе”.

В контексті дихотомії “ієрархія – гетерархія” історична унікальність держав пострадянського простору полягає в тому, що, випавши з однієї ієрархічної структури, що колись існувала, вони об'єктивно не можуть досі зайняти відповідне рівню свого розвитку місце в інших (іншій) подібних структурах. На верхніх поверхах ієрархічної піраміди вільних місць немає, а задовольнятися нижніми не дозволяє історична пам'ять народів, що перемогли в Другій світовій війні й першими підкорили космос. Відзначимо, що сама наявність глобалізаційної альтернативи, з одного боку, знижує цінність старань всіх без винятку пострадянських держав прямо чи опосередковано вмонтуватися в ієрархічну імперську піраміду і, з іншого боку, відкриває нові можливості уникнути необхідності такого вбудовування.

Так чи інакше, всім без винятку державам потрібно відповідати на виклики обох типів, і швидкість формулювання відповідей на ці виклики характеризується в нашій термінології величиною “триваючого зазору”. Проведений емпіричний аналіз у першому наближенні підтвердив існування оптимальної величини “триваючого зазору”, і, виходячи з цього, ми робимо припущення про існування *факторів*, що оптимізують цю величину.

Одним з таких факторів, на нашу думку, може виступати поєднання здатності суспільства до засвоєння і прикладення запозиченого знання зі схильністю до генерування власного “нового знання”, де “знання” розуміється широко - і як фундаментальні наукові розробки, і як концепти побудови інститутів, і як ціннісні установки індивіда. Одночасно, ставка на генерування “нового знання” різко збільшує шанси гідно відповісти на виклики глобалізації, самим створити унікальні в глобальному масштабі економічні, політичні, культурні ніші і першими зайняти їх.

Як відзначає Г.В. Задорожний, “нове знання може виникати тільки на соціокультурному фундаменті, що увібрав у себе моральні, соціальні цінності, норми, традиції, що споконвічно додає знанню суспільну природу і значимість” [4, с. 23]. Формування сприятливого духовного клімату для позитивного сприйняття суспільством структурних перетворень, що відповідають його інтересам, для інтелектуальної творчої праці, для розвитку наукової й інноваційної діяльності, вимагає серйозної і кропіткої роботи,

першим етапом якої є усвідомлення необхідності вибору саме такої парадигми розвитку. *Практичним значенням* даної роботи ми вважаємо саме крок до такого усвідомлення.

Література.

1. Ахиезер А.С. Между циклами мышления и циклами истории // *Общественные науки и современность*. - 2002. - № 3. - С. 122-132.
2. Гивишвили Г. Принцип дополнительности и эволюция природы // *Вопросы философии*. - 1997. - № 4. - С. 85.
3. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития (Под ред. Горбачева М.С.). - М.: Альпина Паблишер, 2003. - 592 с.
4. Задорожный Г.В. Глобализация как гуманитарный проект человечества (Экономическая власть или культура?) // *Социальная экономика*. - № 2-3. - 2003. - С. 5-30.
5. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу. Под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона - М.: МШПИ, 2002. - 320 с.
6. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // *Вопросы философии*. - 1995. - № 1.
7. Население и глобализация / Н.М. Римашевская, В.Ф. Галецкий, А.А. Овсянников и др. - М.: Наука, 2002. - 322 с.
8. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. - М.: Логос, 2002. - 254 с.
9. Чешков М.А. Идея развития: необходимость и возможность интерпретации // *Общественные науки и современность*. - 2004. - № 5. - С. 130-140.
10. Чешков М.А. Мир наук и науки о мире в свете идей И. Пригожина. - М.: ИМЭМО РАН, 2002. - 293 с.
11. Bentley J.H. AHR Forum - Cross-cultural Interaction and Periodization in World History // *American Historical Review*. - 1996. - Vol. 101. - P. 749-770.
12. O'Rourke K.H., Williamson J.G. When Did Globalization Begin? // NBER Working Paper No. 7632. - April 2000. - 55p. / <http://www.nber.org/papers/w7632>
13. O'Rourke K.H., Williamson J.G. *Globalization and History* - Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999.
14. Vellinga M. (ed.). *The Dialectics of Globalization*. - Boulder. Col. (USA), Oxford (UK): Westview Press, 2000.
15. White H.C. *Identity and Control*. - Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1992. - 261 p.

Надійшла до редакції 3.05.2005.

© Лактіонов О.М., 2005